

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته‌ی زبان و ادبیات عربی

عنوان :

بررسی فنی هجویات حطیئه

استاد راهنما:

دکتر عباس طالب زاده شوشتری

استاد مشاور:

دکتر عباس عرب

نگارنده:

محمد غفوری فر

تابستان 1390

تقدیر و تشکر

اکنون که در آستانه‌ی پشت سر گذاشتن مقطع تحصیلی کارشناسی ارشد قرار گرفته‌ام، بر خود لازم می‌دانم که از تمام معلمان و اساتیدی که به نحوی در تعلیم و آموزش اینجانب نقشی داشته‌اند، تشکر و قدردانی نمایم؛ به ویژه از استاد بزرگوار و ارجمند جناب آقای دکتر طالبزاده که در طول دوره‌ی تحصیلی در دانشگاه فردوسی، استادی دلسوز برای اینجانب بودند و از محضر ایشان، نه تنها در مراحل تدوین و بازنگری پایان‌نامه، بلکه در فراگیری متون عربی نیز بسیار بهره‌مند شدم، همچنین از استاد فرزانه، جناب آقای دکتر عرب که در کار این پایان‌نامه با سعه‌ی صدر مرا راهنمایی و ارشاد کردند و همچنین از سایر اساتید محترم گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه فردوسی، کمال سپاس و تشکر را دارم.

در پایان از پدر، مادر، همسر و سایر اعضای خانواده‌ام که در تمام مراحل زندگی پشتیبان من بودند، صمیمانه سپاسگزاری می‌نمایم.

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

مدیریت تحصیلات تکمیلی فرم چکیده‌ی پایان‌نامه به زبان فارسی

نام: محمد

نام خانوادگی دانشجو: غفوری فر

استاد(ان) مشاور: دکتر عباس عرب

استاد(ان) راهنما: دکتر عباس طالب زاده شوشتری

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی رشته‌ی زبان و ادبیات عربی گرایش: ادبیات

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد ● دکتري ○

تعداد صفحات: 141

تاریخ دفاع: 1390/04/21

تاریخ تصویب: 1388/09/17

عنوان پایان‌نامه: بررسی فنی هجویات حطیئه

کلید واژه‌ها: هجو، حطیئه، اسلام، انگیزه، سبک شعری

چکیده پایان‌نامه:

این پایان‌نامه پژوهشی پیرامون «بررسی فنی هجویات حطیئه» می‌باشد که در سه بخش تنظیم شده است، بخش اول به تعریف هجو، و مباحث مرتبط به آن اختصاص دارد. در بخش دوم زندگی و شخصیت حطیئه مورد بررسی قرار گرفته است. بخش سوم که اساسی‌ترین قسمت این پایان‌نامه است، هجویات حطیئه و مباحث مربوط به آن چون تاثیر اسلام بر هجویات او، علل و انگیزه‌های ترغیب او به سرایش هجو، بیان اسلوب سبکی هجو حطیئه و تحلیل آن در سه سطح زبانی، فکری و ادبی و غرض غالب بر هجویات او را مورد بررسی و کنکاش قرار داده است. نتیجه کار نشان می‌دهد که تاثیر اسلام در هجویات او هویدا است، عقده‌های درونی او را به سرایش هجو ترغیب نموده است، هرچند صورخیال در هجویات او اندک ولی در نهایت دقت بکار رفته است و هجویات او بیانگر ضد ارزش‌های موجود در جامعه است، الفاظ هجایی او عاری از فحش و ناسزا بوده و دارای اساسی استوار و متین و موسیقی متناسب با معنا می‌باشد، و همچنین هجای اخلاقی غرض هجویی غالب بر شعر او است.

امضاء استاد راهنما

كلية الآداب و العلوم الإنسانية

استماره ملخصه للرساله باللغه العربيه

مديريت الدراسات العليا

لقب الطالب: غفوري فر الإسم: محمد

الاستاذ: الدكتور عباس طالب زاده شومثري

الاستاذ المشاود: الدكتور عباس عرب

كلية الآداب و العلوم الإنسانية، قسم: لغة العربيه و آدابها

فرع: الادب العربي مقطع: الماجستير

تاريخ المناقشه: 1390/04/21 عدد الصفحات: 140

عنوان الرسالة: دراية الفنى لرجويات حطيه

المفردات الرئيسة: هجو، الحطيه، الاسلام، الاسباب، منبرج الشعر

ملخص (على الأكثر عشر مطور مطبوعه)

تتناول هذه الرسالة (دراسة فنية في هجاء حطيه)، في ثلاثة ابواب. الباب الاول حول التعرف بالرجاء و ما يتعلق به. الباب الثاني حول حياة حطيه و شخصيته. اما الباب الثالث الذي يعتبر صلب هذه الرسالة فهو يتناول و يدرس هجاء الحطيه و ما يتعلق به كتأثير الاسلام على هجاءه ، الاسباب التي دفعته لهذا النوع من الشعر، استعراض منبرج الشاعر و تحليله و دراسته على مستويات ثلاثه، اعنى المستوى اللغوي، الفكرى و الادبي، و ايضا الفرض الغالب على هذا الرجاء. و يظهر للناظر المتأمل مدى تأثير الاسلام على هجاء هذا الشاعر ، اما العقد النفسية هي التي دفعته لهذا النوع من الشعر. و لو ان الصور البلاغية في هجاء الشاعر ضئيلة الا انه أستطاع ان ينظم شعره بحذاقة و براعة فائقة. المفردات المستخدمة في شعره بعيدة كل البعد عن القذع بل انما محكمة و رصينة كما تتناسب الموسيقى مع الفكرة السائدة في شعره. و ايضا الفرض الغالب في هجاءه هو الرجاء الاخلاقي

توقيع الاستاذ المشرف :

فهرست مطالب :

13	..... مقدمه
باب اول : هجو	
18	..... فصل اول : تعریف هجو.
19	..... هجو در لغت.
20	..... هجو در اصطلاح ادبی.
23	..... فصل دوم : خاستگاه هجو.
25	..... 1_ خاستگاه هجو در ادبیات کهن
27	..... 2_ خاستگاه هجو در ادبیات عربی.
28	..... الف (عصر جاهلی
29	..... ب (عصر اسلامی
30	..... ج (عصر اموی
31	..... فصل سوم : تقسیمات متعدد هجو.
33	..... 1_ اغراض هجو
33	..... الف (هجای شخصی

35	.....	ب (هجای اجتماعی
37	.....	ج (هجای اخلاقی
38	.....	د (هجای دینی
40	.....	هـ (هجای سیاسی
43	.....	2_ هجو صریح و پنهان
43	.....	الف (هجو صریح
43	.....	ب (هجو پنهان
44	.....	3_ هجو اشراف و اراذل
44	.....	الف (هجای اشراف
44	.....	ب (هجای اراذل
45	.....	فصل چهارم : عوامل موثر در گرایش به هجو
46	.....	1_ انگیزه‌ی روانی
47	.....	2_ انگیزه‌ی اجتماعی
48	.....	3_ انگیزه‌ی سیاسی
49	.....	4_ انگیزه‌ی هنری
50	.....	فصل پنجم: شیوه‌های رایج در هجو
	تحقیق	1 _
51	.....	
51	.....	2_ تشبیه به حیوانات
52	.....	3_ وارونه نشان دادن الفاظ
52	.....	4_ تظاهر به کودنی
53	نفرین	5 _ تهکم، دشنام،

53	..... الف (تهكم
53	..... ب (دشنام و فحش
54	..... ج (لعن و نفرین

باب دوم : حطيئه

56	..... فصل اول : شخصيتو زندگي حطيئه
58	..... 1_ نام، کنيه و نسب حطيئه
62	..... 2_ بخشيا و زندگان يا و
64	..... 3_ خانواد ه و فرزندانش
65	..... 4_ دين و عقیده او
66	..... 5_ وصيت حطيئه و زمان مرگش
69	..... فصل دوم : صفات و ویژگی های حطيئه
70	..... 1_ صفات و اخلاق حطيئه
72	..... 2_ لطافت احساس و عاطف او
73	..... 3_ سبب زياده روی در ذما و
75	..... فصل سوم : اشعار حطيئه و ارزش فنی آن
76	..... 1_ اشعار حطيئه
77	..... 2_ ارزش فنی اشعار او در نظر نقادان

باب سوم : هجویات حطيئه

79	..... فصل اول : تاثیر اسلام بر شخصيت و اشعار هجای حطيئه
----	---

82	الف _ جنبه لفظی.....
83	ب _ جنبه معنایی .....
85	فصل دوم: عواملوانگیزه های ترغیبی حیطه هب هجو.....
91	فصل سوم: سبک هجای حیطه.....
93	1_ سطح ادبی.....
94	الف) تشبیه .....
98	ب) استعاره .....
101	ج) کنایه.....
104	2_ سطح فکری .....
10	3_ سطح حزبانى .....
6	الف حیطه ی لغوی .....
10	6
6	1) پرهیز از واژه ها و عبارات مستهجن.....
10	2) گزینش الفاظ و آرایش آنها .....
7	3) استفاده از نمادها ی حیوانی .....
10	9
11	ب) حیطه ی آوایی.....
1	1) موسیقی بیرونی .....
11	2) موسیقی درونی.....
2	الف) جناس .....
11	3
11	ب) تکرار.....
3	ج) حیطه ی قالب.....
11	6
11	فصل چهارم: اغراض هجویات حیطه.....
7	

11	1_ هجای شخصی.....
9	.....
11	الف) بی‌اصلتی.....
9	.....
121	ب) عیوب جسمانی.....
122	2_ هجای اخلاقی .....
122	الف) بخل .....
125	ب) (نمامیوسخنچینی.....
125	ج) حماقت، ذلت‌خواری.....
131	3_ هجای سیاسی .....
132	نتیجه.....
13	.....
6	کتابنامه.....

مقدمه

در این تحقیق که به نام « بررسی فنی هجویات حطیئه » در محضر خوانندگان عزیز قرار می‌گیرد، سعی شده است تا تحلیل و بررسی منطقی از شخصیت و اشعار هجایی حطیئه، شاعر دو دوره‌ی جاهلی و اسلام ارائه شود تا به شناخت هر چه بیشتر شخصیت و اشعار این شاعر، کمکی نموده باشد. علت انتخاب این شاعر و اشعار وی، در ابتدا علاقه‌ی شخصی نگارنده به هجو و درون مایه‌ی آن و بررسی موشکافانه و دقیق از شخصیت و اشعار شاعر مشهور این فن، حطیئه است تا علاوه بر درک زوایای جدیدی از این فن، توانسته باشد شخصیت این شاعر را از منظری جدید که تاریخ نگاران و مورخان کمتر به آن توجه نموده‌اند، به خوانندگان و علاقمندان عصر جاهلی و اسلامی معرفی نماید.

بدین منظور پس از مشورت با اساتید ارجمند، بر آن شدم تا درباره‌ی اشعار هجوی حطیئه پژوهشی هر چند مختصر، انجام دهم.

باید توجه داشت که اولین و بزرگترین مشکل در این مسیر، شهرت و اعتبار این شاعر برجسته بود؛ زیرا نخستین چیزی که در این باره به ذهن خطور می‌کرد، وجود منابع کافی و حتی مقالات مختلف در زمینه‌ی اشعار او بود، در حالی که نگارنده با بررسی‌های متعدد در میان کتابها و سایت‌های اینترنتی، بیشتر به منابع تکراری برخورد نموده که غالباً به بیان بخشی از زندگانی او پرداخته‌اند، و کمتر زوایای پنهان زندگی و اشعار او را مورد بررسی قرار داده‌اند. از این رو نگارنده با توکل بر خداوند و کمک اساتید ارجمند و همچنین استفاده از کتاب‌های مختلف تاریخی و ادبی، تا حدودی توانسته بر این مشکل غلبه یابد و با بینشی نسبتاً دقیق به بررسی زوایای پنهان زندگی این شاعر و تحلیل و تبیین اشعار او پردازد.

پس از جمع آوری داده‌ها و اطلاعات از کتاب‌های موجود، اینترنت و نظرات اساتید محترم دانشگاه فردوسی، نوبت به تدوین داده‌ها و چینش آنها رسید به صورتی که برای خواننده‌ای با کمترین پیشینه ذهنی نیز قابل درک و فهم باشد؛ البته تقسیماتی که در باب‌ها و فصل‌های این پژوهش وجود دارد، می‌تواند این کار را تا حد امکان ساده‌تر نماید.

شناخت اشعار هجوی حطیئه نیاز به دانشی هر چند اجمالی و کوتاه از فن هجا دارد. بنابراین در باب اول فن هجو و چگونگی شکل‌گیری آن در دوره‌های مختلفی که شاعر در آن می‌زیسته و همچنین اغراض و درونمایه‌ی هجو، مورد بررسی قرار گرفته است و در دو باب دیگر به تحلیل و بررسی شخصیت و اشعار هجوی حطیئه پرداخته شده است؛ البته باید توجه داشت که در وهله‌ی اول چنین به نظر می‌رسد که فصل‌های مذکور در دو باب پایانی، غیر مرتبط و مجزا از هم است در صورتی که اینچنین نیست، زیرا پژوهشگر در هر فصل از نمایی مختلف به هجویات حطیئه نگریسته و آن را تحلیل کرده است؛ بنابراین با نگاه ظریف و دقیق، رابطه‌ی بین این فصول آشکار خواهد شد.

آنچه در باب‌های تحقیق حاضر خواهد آمد به این شرح است.

باب اول: به بیان فن هجو و بررسی مسائل مربوط به آن پرداخته و شامل شش فصل است.
فصل اول - تعریف هجو: در این فصل هجو از لحاظ لغوی و اصطلاحی به طور کامل بررسی شده است.

فصل دوم - خاستگاه هجو: این فصل ضمن بیان خاستگاه و منشأ هجو در ادبیات و دوره‌های کهن ادبی و همچنین ادبیات عربی، به تحلیل و بررسی هجو در سه دوره‌ی جاهلی، اسلامی و اموی پرداخته است.

فصل سوم - تقسیمات متعدد هجو: در این فصل انواع هجو با تقسیمات گوناگون مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل چهارم - عوامل مؤثر در گرایش به هجو: این فصل به تبیین عوامل مختلف محیطی، اجتماعی، شخصیتی و... می‌پردازد که در شخصیت شاعران تاثیر گذاشته و آنان را به سوی هجو سرایی سوق می‌دهد.

فصل پنجم - شیوه‌های رایج در هجو: در این فصل سعی شده رایج‌ترین شیوه‌هایی که شاعران برای سرایش هجو به کار می‌برند، مورد بررسی قرار گیرد.

2) باب دوم به بررسی شخصیت و زندگی حطیئه پرداخته و شامل سه فصل است.

فصل اول - به معرفی شخصیت حطیئه پرداخته و گزیده‌ای از زندگی او را تبیین می‌کند.

فصل دوم - صفات و ویژگی‌های حطیئه: این فصل به بررسی صفات و احساسات حطیئه پرداخته و سبب زیاده روی مردم در ذم او را بیان می‌دارد.

فصل سوم - آثار حطیئه و ارزش فنی آن: در این فصل به معرفی آثار حطیئه پرداخته و نظر منتقدان را درباره‌ی آن بیان می‌دارد.

3) باب سوم - هجویات حطیئه.

این باب که به عنوان بخش اصلی کار محسوب می‌شود، شامل چهار فصل است که به بررسی هجویات حطیئه پرداخته و در هر فصل از زوایای گوناگون، به هجویات حطیئه نگریسته شده است.

فصل اول - تاثیر اسلام در شخصیت و اشعار هجوی حطیئه: در این فصل به تاثیر اسلام در شخصیت حطیئه و همچنین در شیوه‌ی بیان اشعار هجوی او پرداخته و از دو جنبه‌ی معنایی و لفظی، تاثیر اسلام را در این اشعار، بررسی نموده است.

فصل دوم - عوامل و انگیزه‌های ترغیب حطیئه به هجو: در این فصل به بررسی روانشناختی شخصیت حطیئه پرداخته و علل و عوامل روانی و شخصیتی که در وجود او تاثیر گذاشته و او را به سمت و سوی هجو کشانده، به صورت تطبیق با نظر روانشناس معروف، آدلر مورد بررسی واقع شده است.

فصل سوم - سبک هجائی حطیئه: این فصل به بررسی اشعار هجوی حطیئه در سه سطح ادبی، فکری و زبانی پرداخته است.

فصل چهارم - اغراض هجویات حطیئه: در این فصل نگارنده سعی بر آن داشته، اغراض مختلفی را که حطیئه در هجویاتش بکار برده، مورد تحلیل و بررسی قرار دهد.

قابل ذکر است که در مورد شیوهی ذکر منابع و مآخذ مورد استفاده در متن تحقیق و در فهرست منابع کار، براساس آیین‌نامه نگارش پایان‌نامه کارشناسی ارشد و دکتری دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی دانشگاه فردوسی مشهد، انجام گرفته و در مورد منابع مورد استفاده‌ای که بیش از یک جلد دارند، عدد سمت راست ممیز، بیانگر شماره جلد و عدد سمت چپ ممیز، بیانگر شماره صفحه می‌باشد.

بر این باورم که در تحقیق این موضوع دچار خطاها و لغزش‌هایی شده‌ام، امید است که اساتید بزرگوار به مصداق آیه «و اذا مرّوا باللغو مرّوا کراما»، با تسامح به کار پژوهشی اینجانب بنگرند و با یادآوری‌ها و راهنمایی‌های ارزشمند خود، موجبات اصلاح لغزش‌ها و اشتباهات را در آینده فراهم سازند.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از تلاشها و زحمات اساتید ارجمند، جناب آقای دکتر طالب‌زاده و جناب آقای دکتر عرب که با سعه‌ی صدر و حوصله‌ی فراوان در انجام این تحقیق مرا بسیار یاری نمودند، تشکر نمایم و نیز کمال تشکر را از مسؤول و کتابداران محترم کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، دارم.

1) تعریف هجو

2) خاستگاه هجو

3) تقسیمات متعدد هجو

4) عوامل مؤثر در گرایش به هجو

5) شیوه‌های رایج در هجو

فصل اول

تعريف هجو

فصل اول: تعریف هجو

هجو در لغت

هجو واژه‌ای عربی است که پدیدآورندگان فرهنگ‌های لغت آن زبان، آن را برشمردن کاستی‌های کسی، نکوهش و دشنام او خوانده‌اند (فیروزآبادی، بی‌تا: 402)، (معلوف، 1374: ذیل هجو).

واژه‌های هم‌ریشه‌ی هجو در این فرهنگ‌ها، از ریشه‌ی واوی (هجا یهجو) عبارتند از:

1) أَلْهَجَاهُ وَ الْهَاجَةُ: الضَّفدَع یعنی قورباغه

2) هَجُوٌ يُؤْمِنَا: اشدت الحرّ (گرما شدت یافت)

و از ریشه‌ی یایی (هجی یهجی) عبارتند از:

1) الكشف عن سِيئات المَهْجُو: پرده برداشتن از زشتی‌های فرد نکوهش شده.

2) تعدید حروف الكلمه: برشمردن حروف کلمه

پژوهشگران بر این باورند که واژه‌ی هجو به معنای لغوی آن با همه‌ی واژه‌های هم‌ریشه‌ی خود تناسب معنایی دارد و ممکن است از یکی یا همه‌ی آن‌ها برگرفته شده باشد. مؤلف کتاب «الهباء والهباءون فی الجاهلیة» در این باره چنین می‌گوید: «ممکن است هجا به معنی ادبی آن برگرفته از هجاه به معنی قورباغه باشد؛ زیرا که آن دارای شکلی زشت و صدایی نکوهیده است و یا برگرفته از شدت گرما باشد که در درون خود، معنی سختی دادن و عذاب کردن دارد و ممکن است از ریشه‌ی یایی برگرفته شده باشد که در درون خود پرده برداشتن از بدی‌های شخص

نکوهش شده است؛ شاید هم هجا به معنی برشمردن حروف واژه، برگرفته از معنای اخیر باشد؛ زیرا کسی که حروف کلمه را بر می‌شمارد، پرده از روی آن برمی‌دارد و در آخر نتیجه می‌گیرد که ریشه‌ی واژه در هر حال در بردارنده‌ی زشتی، سختی، عذاب و پرده برداشتن از روی عیوب است (حسین محمد، 1970: 18).

اظهار نظر درباره‌ی ارتباط معنایی واژه‌ی هجو با واژه‌های هم ریشه‌ی آن از گذشته مورد توجه اندیشمندان بوده است؛ به عنوان مثال زمخشری هجو را برگرفته از معنی اخیر (هجای حروف) می‌داند: «الهیجاء مأخوذاً من هیجاء الحروف فهو تعدید المعایب (همان).

صاحب بن عباد، هجو را فرونشاندن گرسنگی معنی کرده است: « هجا غرثه و جوعه هجواً أسکنه » (ابن عباد، 1994: 22)؛ البته به نظر می‌رسد، منظور او از فرو نشاندن گرسنگی، کاهش حرص یا فرونشاندن کینه‌ای باشد که بعد از هجو، در هجو کننده به وجود می‌آید.

هجو در اصطلاح ادبیات:

فیروز آبادی هجو را دشنام شعری معنی کرده است (فیروز آبادی، بی تا: 402).

«جبران محمود» بیان می‌کند: «هجو در اصطلاح ادبیات نوعی شعر غنایی که بر پایه‌ی نقد گزنده و درد انگیز است و گاهی به سر حد دشنام‌گویی یا ریشخند مسخره‌آمیز و دردآور نیز می‌انجامد» (1967: ذیل هجو).

در فرهنگ اصطلاحات ادبی، معنی هجو این چنین بیان شده است: «هجو در اصطلاح، بدگویی از کسی به شعر است به شرطی که آنچه برکسی عیب گرفته می‌شود، برای او واقعاً عیب باشد.» (سیما داد، 1378).

قدامة بن جعفر می‌گوید: هجا ادب غنایی است که عاطفه‌ی خشم، تحقیر، تمسخر و استهزاء را به تصویر می‌کشد (حسین محمد، 1970: 6).

از این تعاریف چنین بر می‌آید که گروهی هجا را منحصر به شعر می‌دانند و بیان می‌دارند که هجا اختصاص به شعر دارد و متون نثریخالی از هجا است؛ در میان عامه‌ی مردم نیز این تعریف

مورد پسند است، چنانکه می‌گویند: « هَجَاةُ اِي شَتْمَه بِالشُّعْرِ وَ هُوَ خِلَافُ الْمَدْحِ » و همچنین استناد به حدیثی از پیامبر (ص) به نقل از ابن اثیر می‌کنند که آمده است: «اللهم إن عمرو بن العاص هجاني و هو يعلم أني لست بشاعر فاهجه اللهم و لعنه عدد ما هجاني» (ابن منظور، 1988: ذیل هجو).

«خدایا عمرو بن عاص مرا هجو کرد، در حالی که می‌داند من شاعر نیستم، پس ای خدا، در قبال هر هجوی که مرا گفته، لعن و نفرینش کن.»

در مقابل گروه دیگر هجو را ادب غنایی می‌شمارند و بیان می‌دارند که هجا اعم از شعر و نثر است و شامل هر دو می‌شود.

البته باید بیان کرد که نظر گروه دوم به صحت نزدیک‌تر است؛ زیرا هجا شامل شعر و نثر می‌شود. برای تأیید این مطلب، بیان می‌داریم که جاحظ برخی از رسائل نثریه خود را هجا می‌نامد و همچنین نویسنده‌ی کتاب «العقد الفريد» بیان می‌کند که در قرآن هجا وجود دارد و می‌گوید: خداوند متعال در هجو مشرکان می‌فرماید (الاندلسی، 1946: 2 / 145): « و الشعراء يتبعهم الغاوون ألم تر أنهم في كل وادٍ يهيمون و أنهم يقولون ما لا يفعلون»¹

از هجاهای منثور، می‌توان به عبارات زیر اشاره کرد: سخن اعرابی که وارد بغداد شد: «فاذا ثياب احرار على اجساد عبيد، اقبال حظهم ادبار حظ الكرام، شجر فروعه عند اصوله، شغلهم عن المعروف، رغبتهم في المنكر» (العسگری، 1352: 2 / 103).

درباره‌ی موضوع هجا نیز باید افزود که موضوع و درون مایه‌ی آن منحصر به هجای فردی نمی‌باشد، آنگونه که در میان عامه‌ی مردم شناخته شده است؛ بلکه موضوع آن به صورت فراگیر شامل هجای فردی، گروهی، اخلاقی، اجتماعی و مذهبی می‌شود؛ برای تأیید این مطلب می‌توان بیان کرد: نویری در کتاب «نهاية الارب» بخشی را به صورت مجزا، به نام هجای اخلاقی قرار داده است، مانند: هجو حسادت، نامی، غیبت و سخن چینی (1955: 2 / 269).

¹-سوره شعراء 26: آیه 224-226 « و شاعران را مردم جاهل و گمراه پیروی کنند، آیا نمی‌نگری که آنان خود در بحر وادی حیرت سرگشته‌اند، و آنان سخنان بسیار می‌گویند که به هیچ کدام عمل نمی‌کنند. »

فصل دوم

خاستگاه هجو